

GEOGRAFSKA DEVIJACIJA I ISTORIJSKI RAZVOJ

Miomir Jakšić

Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Srbija

✉ mjaksic@ekof.bg.ac.rs

UDK
338:9(5)
Pregledni rad

Apstrakt: Različite sudbine pojedinih zemalja i nepostojanje garantovanog i osiguranog ekonomskog i društvenog prosperiteta tumače se dvema paradigmama: geografskom i institucionalnom. Geografska smatra da geografija, klima, ekologija uobličavaju tehnologiju i ponašanje pojedinaca. Institucionalna, centralnu ulogu pridaje institucijama koje ohrabruju investicije u ljudski, fizički kapital, tehnologije i podstiču sveukupni razvoj. Ova dva pristupa imaju svoju preteču u 1. teoriji tradicionalnog društva (azijskog načina proizvodnje): razlike tradicionalnih društava uslovile su da isti uticaj uzrokuje različite stope rasta i novoe razvoja, i 2. teoriji svetske privrede: samo zemlje koje izbegnu status kolonije imaju šanse da se razvijaju.

Primljeno:
10.12.2014.
Prihvaćeno:
24.9.2015.

Ključne reči: azijski način proizvodnje, institucije, geografska devijacija, savremeni svetski sistem

Uvod

Teorije razvoja skrenule su pažnju na načine proizvodnje, što omogućava da se kroz preplitanje i akumulaciju kapitalističkog i predkapitalističkih načina proizvodnje otkriju pokretačke snage, mehanizmi i ishodi razaranja načina proizvodnje isto tako omogućava istovremeno obuhvatanje i internih i eksternih uzroka nerazvijenosti uz oslonac na teoriju svetske kapitalističke privrede (Moulder, Keyder, 1982).

Opšti model razvoja pokrenutog spolja ili iznutra, pokazuje da se razvoj kao smenjivanje načina proizvodnje odvijao na različite načine, u okvirima višelinijskog odvijanja svetske istorije, a pokretačke snage, mehanizmi i ishodi drugačiji. U Zapadnoj Evropi te pokretačke snage vodile su poreklo iz sfere proizvodnje (interne) i omogućile su prelazak iz trgovačkog u industrijski kapital, dok su na Istoku te snage poreklom iz sfere trgovine (eksterne), ili

nametnute od strane kolonizatora, pa nije došlo do prelaska iz trgovačkog u industrijski kapital. Razvoj Orijenta vezuje se za ove teorije - tradicionalnog društva i svetske privrede.

1. Azijski način proizvodnje

Po svim elementima Istok se odvaja od Zapada, pa je teorija azijskog načina proizvodnje po svojoj suštini interdisciplinarna:

- u domenu ekonomske teorije ona se bavi ne samo jednim specifičnim, geografski omeđenim prostorom, već najšire ulogom faktora proizvodnje i tehnologije, odnosom prema prirodi, stagnacijom, odnosom prema društvenoj nadgradnji i dominacijom ne-ekonomskih instance,
- u domenu političke teorije ova koncepcija i njen istorijat je značajan jer na drugi način, spram klasičnog zapadno-evropskog modela, objašnjava nastajanje klasa, države u uslovima u kojima ne postoji privatna svojina i u kojima država prevashodno ima funkcionalnu ulogu, a ne instrumentalnu - kao oruđe vladavine jedne klase,
- na filozofskom planu ova koncepcija se dodiruje uloge religioznih faktora u objašnjavanju stagnacije koja je nastupila posle početnog uzleta.

Evropa je i u teoriji i praktičnom političkom delanju imala u odnosu na Aziju, a to je zadržalo i do danas, promenljiv odnos: od početnog oduševljenja za političko i ekonomsko uređenje Istoka (sinofilija), do prodora kolonijalizma koji izaziva sinofobsku osudu i naglašavanje stagnacije, despotizma i zaostalosti.

Teorija azijskog načina proizvodnje omogućava da se shvate i drugačiji procesi društveno-ekonomskog razvoja od Zapadno-evropskog, koji se na osnovama evrocentrizma prikazivao kao opšti model razvoja čovečanstva. Na primeru Azije otkriva se ograničena primenljivost kategorija i zakona Zapadno-evropskog razvitka. Time je osporena tezu o jednom putu razvoja izraženu svojevremeno kroz petočlanu shemu (prvobitna zajednica - robovlasništvo - feudalizam - kapitalizam - socijalizam).

Problematika orijentalnog društva i azijskog načina proizvodnje iznova zaokuplja pažnju naučnika. Od XVII veka literatura posvećena ovoj problematici je sve veća. O Orijentu u početku pišu trgovci, putnici, putopisci, diplomate, misionari koji su putovali u Aziju i u Evropu donosili prve i do tada jedine vesti o životu i društvenom uređenju azijskih naroda. Problemima Istoka se kasnije pored ostalih bave i Bernije, Smit, Hjum, Džems Mil, Džon Stjuart Mil, Monteskje, Volter, Kenej, Hegel, Hercen, Plehanov, Marks, Engels, Lenjin.

U XX veku diskusija o azijskom načinu proizvodnje je obnavljana u više mahova. 1920-ih i 1930-ih godina vođene su diskusije u SSSR-u (Lenjingradska diskusija), u Kini, Japanu. Posle Drugog svetskog rata u mnogim zemljama

sveta se piše o azijskog načina proizvodnje - Engleska, Francuska, Italija, Mađarska, Nemačka, SSSR, Japan, Kina, SAD.

Diskusija o azijskom načinu proizvodnje bila je i ostala u središtu rasprava o dinamizmu/stagnaciji, revolucionarnosti/evolucionizmu društava uopšte. Ona je paradigmatički primer za dokazivanje prednosti jednog ili drugog modela i podudarnosti (a) dinamizma i revolucionarnosti na Zapadu koji raskida veze sa predkapitalizmom i (b) podudarnosti stagnacije i evolucionizma na Istoku. Primer azijskog načina proizvodnje je korišćen i na teorijskom i praktičnom planu za potvrđivanje (a) jednog razvojnog modela i (b) njegove utemeljenosti na Zapadu.

Problematici azijskog načina proizvodnje se pristupalo uglavnom sa evrocentričkih pozicija - nipodaštavanje tekovina kultura naroda Istoka, prenaplašavanje elemenata orijentalnog despotizma. Pored toga, ekonomska baza je pojednostavljeno prikazivana svođena na nužnost javnih radova radi regulisanja snabdevanja vodom, koje je preduzimala država, pa su u pežorativnom smislu ova društva nazivana vodoprivredna društva, kao da osim irigacionih radova nije postojalo nijedno drugo obeležje velikih civilizacija na Istoku.

Mnoge naučno-tehničke tekovine nastale u sklopu azijskog načina proizvodnje koje je, i pored toga što je na svoj način razvijao proizvodnju tokom vremena, kao i ostali načini proizvodnje postao njena kočnica. Već 868. godine u Kini je štampana knjiga tehnikom pokretnih slova, a tek 600 godina kasnije štampana prva takva knjiga u Evropi (Gutenberg, 1446. godina, Majnc); u XIII veku u Kini postojao je papirni novac; Evropljani su preuzeli od Kineza tajne pravljenja svile, baruta, kompas. Kina je do tog vremena postigla značajne rezultate u razvoju poljoprivrede, trgovine, prekomorske trgovine. Sve to nije moglo nastati bez razvijene ekonomske baze - azijskog načina proizvodnje.

Navodna „krivica“ azijskog načina proizvodnje za usporeni razvoj područja u kojima je dominirao taj model privređivanja danas se teško može proceniti, imajući u vidu činjenicu da je imperijalistička ekspanzija razorila njegovu celinu, prelivala akumulaciju u kolonijalne metropole. Autotohni razvoj i karakter azijskog načina proizvodnje je na taj način razoren, pa se rasprave o krivici pojedinih modela privređivanja svode na sholastičke diskusije, koje često imaju obeležje evrocentrizma.¹

Još uvek je dominantno Zapadno viđenje Orijenta kao istorije despotizma, krvavih obračuna. Uostalom i Marksovo shvatanje Azije primer je zapadnjačke vizije Istoka koji meša činjenice i fantaziju (O'Leary 1989; Jakšić 1991).

---

¹ O dostignućima kineske civilizacije videti Etiambel, R. (1968) *Poznajemo li Kinu*, Vuk Karadžić, i Hucker, C. (1975) *China's Imperial Past*, Duckworth.

Evropska misao je optimistička, ona je varijanta Renesanse i devetnaestovekovne teorije progresa: društveni poredak oslobođen je nasilja, opresije, dominacije, eksploatacije; on je ne samo moguć nego i neizbežan, jer to nisu inherentni atributi ljudskog društva. Istorija ljudskog društva je istorija klasnih borbi, to je istorija razvoja proizvodnih snaga. Naspram ovih ideja nalazi se azijskog načina proizvodnje kao model društvenog poretka u kome dominacija, opresija preovlađuju, oni su stabilni i bezbedni i nisu proistekli iz ranije postojećeg i nestabilnog sistema klasne eksploatacije. Klase, ključni dramski likovi, su vodoprivredne birokrate, vojnici, činovnici, a oni ne postoje pre sistema. Oni ga stvaraju - nisu njegova kreacija. Dominacija nije tako sluškinja ekonomske eksploatacije, već njen samostalni primus mobile. U azijskom načinu proizvodnje, stagnacija i pesimizam potiskuju beskonačni optimizam, a to se jedino može objašnjavati evrocentrizmom čije se teorijsko i praktično interesovanje kreće u prostoru između Mediterana i Severnog Atlantika.

Debata o azijskog načina proizvodnje pokrenula je nekoliko fundamentalnih teorijskih pitanja:

- odnos evolucije i revolucije;
- odnos stagnacije i dinamike;
- odnos funkcionalizma i instrumentalizma.

Zapadno tumačenje Istoka naglašava elemente dugotrajne evolucije iz koje proističe stagnacija, koja državi nameće sveobuhvatni funkcionalizam, koji, sa svoje strane uzrokuje opadajuće ekonomske i društvene prinose.

Model azijskog načina proizvodnje, u Zapadnom viđenju, ima sledeća obeležja:

- 1) dugotrajna evolucija;
- 2) stagnacija;
- 3) funkcionalizam;
- 4) opadajući ekonomski i društveni prinosi.

Dve teorije razvoja objašnjavaju proces društveno-ekonomskog razvoja Istoka: (1) internalističke-koje u unutrašnjim faktorima traži uzroke razvijenosti/nerazvijenosti; (2) eksternalističke - proces razvoja objašnjavaju u ravni uticaja spoljnih faktora - kolonijalizma.

U središtu interesovanja su pitanja:

- Ima li Istok istoriju sopstvenog razvoja ili je to samo istorija kolonijalnih osvajača?
- U kojoj meri u zemljama Istoka deluju zakonitosti opšteg uz specifičnosti osobenog?

- Da li je kapitalizam posledica delovanja autohtonih snaga ili je nametnut spolja?
- Da li kolonijalizam podstrekava razvoj ili proizvodi nerazvijenosti?
- Kakav je uticaj religije i etike na društveno-ekonomski razvoj zemalja Istoka?

F. Moulder navodi tipične stavove jedne i druge teorije:

- a) teorija tradicionalnog društva: razlike tradicionalnih društava uslovile su da isti uticaj uzrokuje različite rezultate;
- b) teorija svetske privrede: Japan se razvio jer je jedina zemlja koja je izbegla status kolonije.

Primer Japana za obe teorije je od izuzetnog značaja i to je izuzetak koji potvrđuje pravilo:

- za teoriju tradicionalnog društva Japan je feudalno društvo za razliku od ostalih društava koja su azijska;
- za teoriju svetske privrede Japan se kasnije i drugim sredstvima uključio u svetsku privredu od ostalih zemalja Istoka, pa se zato razvio.

Sa stanovišta teorije svetske privrede Japan je iz dva razloga izbegao lošu sudbinu:

- a) kolonijalna osvajanja prvenstveno su bila usmerena ka Kini, Indiji, a ne i ka Japanu;
- b) kada je i Japan došao u središte interesovanja izbili su oštri sukobi među kolonijalnim metropolama, što je Japanu omogućilo da se političko-ekonomskim sredstvima a ne isključivo kroz vojno pokoravanje uključi u svetsku razmenu. Utoliko i zaključak da su i Kina i Japan bili feudalna društva i kao takva slična, a to što se Japan razvio a Kina ostala nerazvijena isključivo se može objasniti time što je Japan izbegao status kolonije.

Ovakvoj interpretaciji ističe F. Moulder, može se uputiti nekoliko prigovora: Kina nije bila kolonija, već polukolonija, a u tom položaju je bio i Japan, pa su spoljni uticaji isti, a ne različiti; društva u Kini i Japanu su se razlikovala (Kina nije bila feudalizam zapadno-evropskog tipa, već birokratski feudalizam, ako ne i sistem azijskog načina proizvodnje) pa je to bilo presudno za dalji razvoj.

Teorija tradicionalnog društva u prvi plan ističe unutrašnje faktore i njima podređuje spoljne, a u slučaju Kine i Japana ističu da je Kina u mnogo manjoj meri odgovarala na nasilne uticaje, dok je Japan na njih odgovorio potpunije, uz činjenicu da su ti impulsi bili miroljubivi (nije bilo šverca, opijuma, ratova, osvajanja teritorija). Taj zapanjujući paradoks jedino se može objasniti razlikama u tradicionalnim društvima, pa se u tom kontekstu ističu razlike u uslovima razvoja. Tako se Moulderova poziva na tri vrste uzroka: neophodni

(latentni su i ne pokreću razvoj); početni (političke i ekonomske institucije); dovoljni (aktiviraju potencijale dva navedena niza uslova). Ukoliko postoje neophodni i početni uslovi, tada nisu potrebni i spoljni podsticaji kao dovoljni. Unutar teorije tradicionalnog društva izdvajaju se dve grupe teorija:

- 1) teorija faktora razvoja i
- 2) idealnih tipova.

Teorija faktora ističe isuviše partikularističke i osobene faktore da bi oni mogli biti korišćeni kao merna jedinica razvijenosti/nerazvijenosti. Za Japan takvi faktori mogli bi biti ostrvski položaj, militarizam, pragmatizam, lojalnost, religija, nacionalizam, napredak tradicionalne privrede. Pored nedostataka opšteg pristupa ona pretpostavlja da su isti faktori u nekim zemljama pokretač razvoja, a u nekim izazivaju nerazvijenost (primer prostrane teritorije koja uzrokuje razvijenost SAD, a u Kini nerazvijenost).

Teorija tradicionalnog društva ima sledeće nedostatke:

- a) nema jednoznačne veze između autonomije gradova - uspona trgovine, industrijalizacije (engleski gradovi bili su zavisniji od feudalne vlasti u odnosu na Nemačku, pa ipak se Engleska pre razvila);
- b) trgovačka buržoazija se pokazala nesposobnom da bez državnih podsticaja generira razvoj;
- c) nema podudarnosti između buržoaske kontrole nad državom i državnog podsticanja razvoja, jer je država i u feudalno doba podsticala razvoj;
- d) to što je Japan bio feudalno društvo (u duhu teorije tradicionalnog društva) ne može da objasni zašto do prolaska u kapitalizam u Zapadnoj Evropi dolazi delovanjem unutrašnjih faktora, a u Japanu tek uz mešanje spolja.

Ključna su sledeća pitanja: Da li se Japan i Kina međusobno razlikuju? Da li se razlikuju odnosi Japana i Kine prema spoljnom svetu?

Analizirajući prvo pitanje (teza teorije tradicionalnog društva) F. Moulder zaključuje da je teorija tradicionalnog društva preneglasila razlike Čing Kine i Tokugava Japana, s jedne strane i sličnosti Tokugava Japana i tadašnje Zapadne Evrope, s druge strane. Obe zemlje bile su agrarne, koristile su istu tehnologiju, proizvodile iste proizvode, a udeo stanovništva zaposlenog u poljoprivredi, kao i udeo poljoprivrede u nacionalnom dohotku bio je sličan. U obe zemlje bila značajna tekstilna industrija na zanatskom nivou. I promene koje su otpočele u Kini pre, a u Japanu trajale kraće, bile su slične (porast produktivnosti u poljoprivredi, rast stanovništva, usavršavanje transporta, ekstenzivna komercijalizacija, rast trgovine). Najznačajniji indikator promene je komercijalizacija koja od ekstenzivne (širenje) postaje intezivna (produbljavanje). Ekstenzivna se vezuje za trgovinu, a intezivna sve više za proizvodnju, a u obe zemlje nije se prešlo iz ekstenzivne u intezivnu

komercijalizaciju, što potvrđuje i sličan udeo proizvoda kojima se trgovalo u ukupnom proizvodu svake zemlje (negde oko 30 procenata).

F. Moulder ističe da su sa Kinom razvijene veze, da je udeo stranih investicija mnogo povećan, dok to nije bio slučaj u Japanu; pored ekonomskog za Kinu je značajan i politički i vojni prodor koji je rezultirao u uklanjanju slabe države, dok je u Japanu ta slaba feudalna država pretvorena u birokratsku ili nacionalnu državu, što je bilo značajno za proces državnog podsticanja industrijalizacije. A. K. Bagči izdvaja tri perioda eksploatacije: 1757-1813. godina (merkantilistička eksploatacija; monopol engleske Istočnoindijske kompanije u trgovini sa Indijom ukinut je 1813, sa Kinom 1834, a 1858. upravljanje Indijom definitivno je podčinjeno Britanskom Parlamentu); u periodu 1858-1914. godina cvetala je slobodna trgovina, a period 1914-1947. Godina označava kraj kolonijalizma i uspostavljanje neokolonijalizma.

2. O „geografskoj devijaciji”

Tumačenje uloge prirodne svojine vrhunac dostiže sa industrijskim kapitalizmom i pitanjem u kojoj meri prirodna sredina odlučujuće opredeljuje brzinu privrednog rasta i razvoja i da li političke institucije mogu taj razvoj da ubrzaju ili uspore.

Najveće potiskivanje uloge geografskog faktora vezano je za petočlanu jednolinijsku shemu društvenog i ekonomskog razvoja, koja je institucionalizovana pod Staljinom. Marijan Sejver je pisala: „Marksova celokupna analiza razvoja istoka i Zapada u potpunosti se zasnivala na korišćenju geografskog faktora kao izvora tih razlika.” (Sawer, 1977, str. 167)²

Pored plodnosti tla, Marks je isticao i bliskost teritorija i prostranost celina: bliskost je uslovljavala razmenu dobara a prostranstvo je uticalo na nastanak despotskih sistema (Sawer, 1977, str. 167; Marks, 1977, str.160). Razlika u odnosu na prethodne mislioce ističe Sejver je u tome što se sa razvojem proizvodnih snaga uticaj prirodne sredine smanjuje. U početku se proizvodnja odvijala pod neposrednim uticajem prirodne sredine (Marks, 1971, str. 185).

Taj uticaj kasnije slabi: „Otuda veliki civilizacijski utjecaj kapitala njegova proizvodnja društvenog stupnja prema kojem svi raniji izgledaju samo kao lokalni razvoji čovječanstva kao idolatrija prirode. Priroda tek sada postaje puki predmet za čovjeka puka stvar korisnosti; ona prestaje da bude priznavana kao moć za sebe; a sama teorijska spoznaja njenih samostalnih zakona pojavljuje se kao lukavstvo da bi se ona podčinila ljudskim potrebama bilo kao predmet potrošnje bilo kao sredstvo za proizvodnju.” Ovo ističe Sejver potvrđuje opšti

² Sawer, M. (1977) *Marxism and the question of the asiatic mode of production*, Martinus Nijhoff, Hag, str. 167; *Markizam i pitanje azijskog načina proizvodnje*, prevedeno, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985. U daljem tekstu navodi prema engleskom izdanju.

Marksov pristup istoriji kao "podčinjavanju prirodni sila čoveku" (Marks, Engels, 1948, str. 26).

Drugi marksisti bili su manje ubedeni u taj skoro beznačajan uticaj prirodne sredine, posebno Georgij Valentinovič Plehanov čiji su stavovi dugo označavani kao „geografska devijacija” (Jakšić). Sovjetska nauka za koju je ovo pitanje vrlo značajno imajući u vidu zavisnost prirodna sredina-proizvodne snage-društveni razvoj, tumači Plehanovljevu teoriju ovako: prirodna sredina ima ubrzavajuće ili usporavajuće dejstvo a sa razvojem taj se uticaj smanjuje. Plehanovljevi stavovi variraju između teze o ubrzavajućem ili usporavajućem dejstvu i teze o determinirajućoj ulozi i da otuda Plehanov nije uspeo da razreši ova dva potpuno različita pristupa.

U prilog prvog stava može se navesti Plehanovljev stav: „Savremeni dijalektički materijalizam pokazuje da geografsko okruženje pruža veće ili manje mogućnosti razvoja proizvodnih snaga i stoga gura čoveka više ili manje snažno napred na put istorijskog progresa.” A na drugom mestu on piše: “svojstva geografskog faktora determinišu razvoj proizvodnih snaga koje sa svoje strane determinišu razvoj ekonomskih snaga i sve druge društvene odnose” (Plehanov, 1964, str. 165).

Osnovni zaključak o ulozi prirodne sredine kod najistaknutijih aktera diskusije o azijskog načina proizvodnje je da je Plehanov ojačao elemente geografskog determinizma koje je Marks nasledio od Hegela i Monteskeja a da je sam bio pod uticajem Mečnikova i Racela. Plehanov je pisao: „Celo pitanje razvitka ekonomije svodi se dakle na to da se nađu uzroci koji uslovljavaju razvitak proizvodnih snaga što društvu stoje na raspoloženju u toj svojoj poslednjoj formi; to se rešava pre svega ukazivanjem na svojstva geografske sredine.”

Ovaj različiti uticaj prirodne sredine Plehanov ilustruje primerima evropskog i orijentalnog razvoja kao bilinearnih modela: „A što se ta dva tipa znatno razlikuju jedan od drugog to dolazi otud što su se njihove glavne karakteristike razvile pod uticajem prirodne sredine ... Ovo je u jednom slučaju nalagalo društvu koje je dostiglo izvestan stepen razvoja produktivnih snaga jedan kompleks produkcionih odnosa a u drugom slučaju drugi - veoma različit od prvog.”

Plehanov je u tom pogledu više determinista od Marksa. što se vidi i iz njegove kritike Mečnikovljeve knjige koji je sa svoje strane bio pod uticajem „posibilizma” Elize Reklóa: geografski faktori reke Nil ostavljaju otvorenim izbor između despotizma i jednakosti sviju. Mečnikov je isticao ulogu plodnih rečnih dolina koje su uslovile centralizovanu organizaciju organizaciju proizvodnje i rast produktivnosti rada. Najpogodnija sredina za razvoj u tom pogledu bio je Mediteran. što je odgovaralo i Hegelovom viđenju istorijskog razvoja i ulozi „plodnih orijentalnih rečnih dolina”.

Ruski historičar Solovjov je napisao: „Za zapadnu Evropu i tamošnje narode priroda je bila majka; Istoku i narodima kojima je bilo suđeno da stvaraju istoriju ona je bila „maćeha” Istoka. O ovom sukobu onih koji naglašavaju osobeni karakter ruske istorije i onih koji ističu univerzalnost zakona razviće se i Plehanovljeva koncepcija: nedavno je E. Hobsbaum formulisao ovako: ako postoje opšti zakoni razvoja onda su narodi Istoka koji se nisu razvili izuzetak a ako takvi zakoni ne postoje onda je Zapadana Evropa izuzetak jer se razvila.

Analizirajući Rusiju Marks se koristio prilagođenom varijantom azijskog načina proizvodnje i azijskog despotizma a njegovo interesovanje za Rusiju bilo je plod uverenja da će uništenje ruske aristokratije biti ključ uspeha revolucije na Zapadu; njihovi opšti stavovi zasnivali su se na uverenju da je za razvoj socijalizma potrebna „materijalna osnovica zapadnog društva”. M. Sejver zaključuje: „Marks i Engels su sledili velike tradicije zapadno-evropske političke teorije i državu u Rusiji opisivali kao orijentalni ili polu-orijentalni despotizam.”

Do 1858. godine, kao što je to istakao Maksimilijan Rubel, oni su Rusiju posmatrali kao nepokretnog poluazijskog kolosa i bastion evropske reakcije. Posebno je to naglašeno u Istoriji tajne diplomatije XVIII. veka gde je Marks istoriju Rusije sagledavao kao podvige velikih ljudi-seljaka koji lukavstvima i zanatima Rusiju pretvaraju u veliko carstvo što je potpuno drugačije objašnjenje od onog koje važi za Zapadnu Evropu (Sawer, 1977, str. 222).

Iako je pridavao značajnu ulogu političkim faktorima na Istoku Marks se ogradio od istorijske škole po kojoj je ruska država “država koja izvršava zadatke” ako što to ističe B. N. Čičerin po kome su i „obščina i mir” produkti delatnosti državnica a ne kao što je to isticao Marks posledica prvobitne zajednice. Rusija se ipak razlikovala od Istoka utoliko što je blizina Zapada nametala autokratiji da preduzme programe modernizacije kako bi mogla da održi vojnu nadmoć sa zapadnim susedima što Marks u Istoriji tajne diplomatije ilustruje primerom Petra Velikog koji je pozvao zapadne stručnjake da u Rusiju uvedu Zapadna dostignuća a istovremeno je učvrstio i azijski (moskovski sistem).

Marksov model isključivao je mogućnost ekonomske modernizacije i industrijalizacije. I pored razlika u pogledu tumačenja prirode „mira” i „obščine” Marksovo viđenje ruske istorije blisko je tumačenjima o državi koja izvršava zadatke koju je ponudio Solovjov a najistaknutiji predstavnik bio V. O. Ključevski. Ova škola je spoj elemenata zapadne historiografije geografskog determinizma Hegela i Bakla ekonomskog determinizma i neohegelijanske teorije o državi kao kreativnom entitetu.

Solovjov piše o tri elementa koji su imali naročit uticaj na zemlju:

- priroda zemlje koju su naseljavali narodi;
- priroda plemena;
- tok spoljašnjih događaja.

Ove elemente preuzima Plehanov koji će u potrebi odbrane od nomada (tatarskih) a ne potrebi preduzimanja vodoprivrednih radova kao na Istoku videti suštinu azijskog despotizma. Solovjov ističe da su planinski lanci u Zapadnoj Evropi i pomorski putevi uzrokovali raznolikost razvoja odvojili države dok je na Istoku nizija svuda jednaka i nije podsticala specijalizaciju niti su se mogli razviti originalni centri pojedinih zanata i trgovine.

Plehanov ističe i to da nije bilo planina građevinskog materijala za podizanje zankova pa su plemići živeli zajedno sa narodom u zajednicama (družina). Ključevski je u svom predavanju „Istorija poseda u Rusiji” 1886. godine na moskovskom univerzitetu istakao da je najvažniji elemenat primat države u ekonomskom i društvenom životu za razliku od Evrope gde je primat pripadao ekonomiji. Ovo je kritikovao Plehanov ističući da u Rusiji postoje „mešani procesi”. Po Ključevskom to je uslovljeno prirodom istočno-evropske nizije izloženošću napadima nomada i državnom strukturom države koja je imala izuzetnu ulogu za razliku od Zapadne Evrope. Država je pored odbrambenih zadataka stvorila i vojno-feudalnu klasu kojoj je davana zemlja za održavanje a zauzvrat ova je služila državi. Moskovske klase razlikovale su se od zapadnih jer su „bile podeljene na stupnjeve koji su u zvaničnom moskovskom žargonu nazivani činovi” ; ili „položaj pojedinca ili klase u državi bio je u stvari određen njegovim ili njihovim dužnostima prema državi” (Sawer, 1977, str. 228).

Tako je država sprečila da se bilo koji deo zemlje izuzme iz državne blagajne i da prestane da je puni. Najsistematičnije je pored Solovjova i Ključevskog teoriju o služućoj državi razradio P. Miljukov: spoljni zahtevi prema državi na određenom stupnju razvoja došli u sukob sa ekonomskim i društvenim razvojem a pošto robna privreda nije bila razvijena država je bila prisiljena da se obraća služućoj klasi; tako se razvio sistem “služće klase”, a ne nezavisne feudalne klase.

Ruski marksisti su potpuno zanemarili Marksov model azijskog načina proizvodnje i velike istorijske teorije istoričara poput Pokrovskog Solovjova Miljukova. Zato se razvio drugi pristup koji je rusku istoriju “zaodenuo u evropsko ruho” i to u obličju tradicionalne petočlane sheme uz isticanje da nije bilo osobenog azijskog već zapadno-evropskog razvoja. Rodonačelnik ove ortodoksne interpretacije je Pavlov-Siljvanski koji je dokazivao sličnost ruskog i zapadno-evropskog feudalizma i isticao da se taj sistem razvio iz istih razloga - sukoba zemljoposjednika i seljaka a ne zbog dominacije ne-ekonomskih faktora-države odozgo; i ovde je razvoj podstaknut odozdo ekonomski borbom klasa. Njegovu tezu nastavio je Pokrovski koji je rešenje u slabom razvoju ruskog naspram evropskog feudalizma tražio u izmeni svoje periodizacije utoliko što nije bilo ropstva a uspon buržoazije je vezivan već za XVI. vek pa je i pojava birokratskih struktura vezana za prvobitnu akumulaciju.

Postoje dve varijante: osobena Solovjova Klučevskog Miljukova i ortodokсна Pokrovskog i Pavlov-Siljavanskog. Najznačajniji marksista koji će dosledno primeniti koncepciju višelinijuskog razvoja na rusku istoriju je G. V. Plehanov čija je teorija utemeljena na (a) Marksovoj teoriji azijskog načina proizvodnje i (b) teoriji o služućoj državi ruskih istoričara. To je vezuje za politički sukob narodnjaka i socijal-demokrata; narodnjaci su isticali da Rusija može koristiti iskustva razvoja Zapada i da izbegavajući kapitalizam može direktno preći u socijalizam dok su socijaldemokrate svoje koncepcije temeljili na zapadno-evropskom modelu razvoja. Plehanov je teoriju potpuno osobenog ruskog razvoja - narodnjačku odbacio kao neosnovanu ali i onu koja ističe Zapadnu prirodu i istakao je da je Rusija u različitim periodima bila azijska (Ivan Grozni) odnosno više evropska (Petar Veliki; otuda postoje "mešani procesi" - preplitanje Evrope i Azije ekonomije i politike poput klatna. Postoji "relativna osobenost" Ruske istorije a svetska istorija je podeljena na dva velika toka evropski i azijski, a Rusija se od njih odvaja i oscilira između njih. On odbacuje Solovljeve elemente (geografska sredina priroda plemena i spoljni događaji) i modifikuje ih: nisu plemenski sukobi imali važniju ulogu od ekonomskih sukoba a nastanak klasa je određen i ekonomski i politički. On piše: "Tok događaja kod nas kao i svuda stalno se podčinjavao prirodnim uslovima. Relativna osobenost ruskog istorijskog procesa u stvari objašnjava se relativnom svojevrsnošću one geografske sredine u kojoj je morao da živi i radi ruski narod". On međutim kritikuje Solovjova koji ističe neposredan uticaj prirodne sredine; po Plehanovu taj uticaj je uvek samo posredan i to preko razvoja proizvodnih snaga.

Prelazeći na faktor društvenih odnosa on ističe da se društvo slično biologiji stalno reprodukuje i da se namesto stvaranja različitih proizvodnih organizama stvaraju stalno isti jer su prirodni uslovi proizvodnje za novu jedinicu isti kao i za staru. Pored ovog reprodukovanja istih zajednica obilje obradive zemlje onemogućavalo je razvoj složene društvene podele rada: odsustvo raznovrsnosti sprečavalo je horizontalnu podelu rada a raspolaganje zemljom sprečavalo je vertikalnu klasu podelu.

Prostranost ruske nizije onemogućavala je jačanje nezadovoljnih slojeva stanovništva; na Zapadu nezadovoljni seljaci bežali su u gradove gde su mogli steći ekonomsku i političku slobodu dok ovde gradova nije bilo pa su bežali u stepu gde su ekonomski odnosi bili zaostali u odnosu na centralne regije države. Seljački ustanci nisu izazivali nikakve promene već samo reprodukovali „mandat neba” baš kao i u Kini. Tako je prostranost i jednoličnost istočnoevropske nizije uloga države sprečavala razvoj ruskog feudalizma. Ipak u kijevskom periodu Rusija je trgovala imala veze sa Zapadom ali se kasnije zatvorila posebno usled otvorenosti ravnice prema Jugoistoku i izloženosti napadima nomada čiji su upadi tokom kijevskog perioda postali sve opasniji (ali to opet nije teorija „osvajanja” već prirodno uslovljeni razvoj). Geografska

sredina na Severu bila je za Zapadni razvoj još nepovoljnija nego na Jugu pa je država svoje rashode podmirivala poljoprivrednim proizvodima; od zemljoradnika se oduzimao veći višak nego ranije a država je da bi to i ostvarila povećavala svoju neposrednu vlast.

Tako je u Kijevskoj Rusiji razvijen sistem koji je za razliku od Moskovske bio bliži azijskom s tim da su ovde u prvom planu potreba odbrane od nomada a ne navodnjavanje. Nomadski narodi bili su jači od sedelačkih poljoprivrednih pa su se ovi ujedinili u velike skupine i tako i pored mase seljaka mogli da izdvoje i veći broj ljudi za armiju.

Iako je pod naletima Tatara centar sa Juga premešten od Kijeva ka Moskvi Plehanov poriče da se radilo o tatarizaciji Rusije. Promene su bile odgovor na upade Tatara a ne preuzimanje njihovog društvenog sistema. Tako je sva zemlja namesto kao u kijevskom periodu postala državna vlast je ojačala a to potvrđuju i opisi Flečera i fon Herberštajna; Flečer je pisao: "vladavina kod njih je čisto tiranska; sve njeno delovanje teži koristima i dobitima isključivo cara".

Herberštajn je pisao: „Svi su holopi odnosno sluge kneza.” Ivan Grozni je okončao proces pretvaranja Rusije u „monarhiju istočnog tipa” dok je Petar Veliki istovremeno i menjao ali i učvršćivao azijski sistem: plemstvo je imalo veću vlast nad zemljom bilo je donekle oslobođeno služenja i postalo je nalik plemstvu na Zapadu ali je služenje seljaštva postalo još teže: „Prema tome socijalni položaj „plemenitog“ staleža menjao se u jednom pravcu - u pravcu Zapada - dok se u isto vreme socijalni položaj „nižih ljudi” i nadalje menjao u pravcu direktno suprotnom - u pravcu Istoka".

Plehanov je uvek bio osetljiv na azijsku prošlost Rusije: protivio se opisu Rusije posle 1861. kao „evropske Kine” ali se borio i protiv restauracije „naše političko-ekonomske kitajščine”.

On piše: „Suština kineskih društvenih revolucija je u konfiskaciji zemlje od „držalaca“ i njenom vraćanju Državi-Levijatanu a onda stara istorija počinje iznova pojavljuju se novi „držaoci” izbijaju nove revolucije obnavlja se stara „kitajščina”. Nama nije potrebna kitajščina. Otuda mi podržavamo seljačke pokrete samo u meri u kojoj oni uništavaju stari poredak a ne i kada pokušavaju da obnove sistem prema kome je stari progresivan i napredan. ”

M. Sejver zaključuje: „Značaj Plehanovljevog doprinosa istorijskom materijalizmu nije u popularizaciji teze o ubrzavajućim /usporavajućim posledicama, već u jednom drugačijem pristupu geografskom faktoru koji dominira njegovim radovima: uloga geografskog okruženja uvek je od izuzetnog značaja za određivanje prirode društvenih odnosa". (Sawer, 1977, str. 185).

Karl Vitfogel je u seriji članaka pod nazivom „Geopolitika geografski materijalizam i marksizam” kritikovao dematerijalizaciju istorije pomoću „društvenih uslova” proizvodnje: takvi uslovi postojali su na primer u

Francuskoj pa ipak se iz buržoaske evolucije nije razvio kapitalizam. Vitfogel postavlja pitanje: Zašto? Zbor prirodne sredine i oskudice gvožđa uglja njihove nepovoljne lokacije. Zato je Vitfogel insistirao na razgraničenju i razlikovanju prirodno i društveno determinisanih proizvodnih snaga: prirodne su voda rudno blago a društvene tehnologija organizacija.

J. V. Staljin je u radu **Dijalektički i istorijski materijalizam** ove diskusije „presekao” svojom ocenom: „Geografska sredina je neosporno jedan od stalnih i neophodnih uslova društvenog razvitka ona. . . ubrzava ili usporava tok društvenog razvitka. Ali njen značaj nije određujući uticaj jer se promene i razvitak društva vrše neuporedivo brže nego razvitak geografske sredine.”

Prirodna sredina otuda nema determinišući uticaj ona može samo da usporava ili ubrzava razvitak. Kasnija „destaljinizacija” dovela je do otpora ovakvim stavovima i vraćanja Plehanovu. U to vreme pojedini autori su štaviše istakli da je Staljinov „geografski nihilizam” štetniji od determinizma. Odbacivanje minimiziranja uloge prirodne sredine dovelo je do stava da se prirodna sredina neprekidno menja i da je s obzirom na povezanost prirode čoveka i društva u međusobnoj povratnoj sprezi.

3. Privredni razvoj i uloga geografije i institucija

Geografski faktori imaju značajnu ulogu u određivanju lokacije i stepena interakcija tih drevnih agrarnih civilizacija. O toj temi posebno piše L. Putterman čiji rad u daljem tekstu predstavljamo (Putterman, 2014).

Kakvu i koliku ulogu istorijski faktori imaju u objašnjavanju velikih razlika u nivou ekonomskog razvoja među različitim zemljama i regijama u današnjem svetu? Nivo ekonomskog razvoja i stopa rasta od kraja evropske kolonijalne ere izuzetno mnogo zavisi od prosečnog nivoa tehnologije i političkog položaja područja u kojima su živeli preci današnjih stanovnika daleko pre ili neposredno uoči kolonijalne ere. Međuigra geografije i ljudskog kapitala, široko shvaćenog kao kultura, norme i institucionalni kapaciteti imaju središnju ulogu u objašnjavanju tih razlika (Putterman, 2014).

Početkom 2000. Godine Daron Ačemoglu je predložio pristup koji se temeljio na isticanju značaja formalnih institucija i svojinskih prava kao alternative ovom geografskom pristupu (Acemoglu et al. 2001; Acemoglu et al. 2002).³

D. Ačemoglu različite sudbine pojedinih zemalja i nepostojanje garantovanog i osiguranog ekonomskog prosperiteta tumači dvema paradigmatama: geografskom i institucionalnom (Acemoglu 2003). **Geografska** smatra da geografija, klima, ekologija uobličavaju tehnologiju i ponašanje pojedinaca. **Institucionalna**

³ Videti i srpski prevod njegove knjige *Ekonomsko poreklo diktature i demokratije*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013.

centralnu ulogu pridaje institucijama koje ohrabruju investicije u ljudski, fizički kapital, tehnologije i podstiču sveukupni razvoj.

Dobre institucije poseduju tri obeležja:

prvo, uspostavljaju i štite svojinska prava u društvu;

drugo, ograničavaju sve moguće elite koje nastoje da eksproprišu nečiji dohodak ili imovinu, i

treće, u najvećoj mogućoj meri obezbeđuju jednake šanse za najšire slojeve društva u domenu zapošljavanja, socijalne sigurnosti i ljudskih prava.

Gde tih dobrih institucija nema, dokazuje Ačemoğlu, nema ni ekonomskog i društvenog prosperiteta. Postoji korelacija između geografije i prosperita, ali korelacija nije i uzročnost.

Da bi ocenio relativni značaj geografije i institucija, Ačemoğlu ispituje eksterne uzročnike promene institucija, osim onih geografskih. Kolonizacija je za njega primer takvog mogućeg eksperimenta: u kolonijama ona je uvela i izmenila mnoge domorodačke institucije, bez da je menjala geografiju. Da je geografija presudna bogate zemlje bi to i ostale i posle kolonizacije i dolaska Evropljana, i to bi bile i dan danas. S druge strane, ako su institucije te koje su ključne, uvođenje i razvoj novih – evropskih – institucija bio bi presudan, i te dobre institucije podstakle bi razvoj, za razliku od onih područja u kojima je kolonizacija donela samo prostu pljačku, bez razvoja institucija.

Odgovor na ova pitanja L. Putterman traži u geografskim faktorima u duhu velike diskusije o azijskom načinu proizvodnje i kasnije rasprave o Geografskoj devijaciji u vreme J. V. Staljina u SSSR-u. Neke neevropske oblasti bile su na početku kolonijalne ere relativno razvijene – Ačemoğlu i inka carstvo, da bi krajem te ere zaostajale, dok neke druge (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland) koje su bile zaostale su napredovale. Ovo je Ačemoğlu označio ‘smenom bogatstva’. On je pokazao da u opštem slučaju kolonizovane zemlje koje su 1500. bile razvijenije, mereno udelom urbane populacije i gustinom stanovništva, manje su bile razvijene 1995. Ačemoğlu *et al.* priznaje da su uslovi u kolonizovanim zemljama – smrtonosna životna sredina za Evropljane ili gustina stanovništva – mogu da pomognu u objašnjavanju zašto su se neki razvili, a drugi nisu. Ključni faktor, po njihovom mišljenju je da li su kolonizatori u kolonijama stvorili *ekstraktivne* institucije koje su favorizovale nasilnu eksploataciju rada i prirodnih resursa, ili *inkluzivne* institucije, u prvom redu svojinska prava koja su podsticala investicije u znanje, veštine i fizički kapital.

Zašto se Zapadna i Severna Evropa, a ne ranije razvijena Južna Evropa ili evroazijsko civilizacijsko srce, uključujući Kinu, su bili ti koji su kolonizovali druge kontinente, i otuda bili prvi koji su se industrijalizovali je pitanje kojim se već veoma dugo bave ekonomski istoričari i teoretičari rasta. Priča o velikoj

kineskoj pomorskoj floti predvođenoj admiralom Ženg Heom, koja daleko nadilazi poduhvate Kolumba, da Game i Magelana po svojoj veličini i broju i veličini brodova koja je uplovljavala u luke širom Indijskog okeana da bi potvrdila moć Kine dobila je na poluparnosti upravo zbog svog značaja za ovu diskusiju.

Radovi Dajamonda i Landesa ukazali su na razlike u prirodi vladavine ogromnim područjima Kine od strane moćnog vladara i konkurencije mnoštva malih država u Evropi koje su uvećavale šanse da će različite strategije nalaziti podršku od strane različitih grupa. Oni smatraju da su razlike u prirodi političkog ujedinjenja proistekle iz različite geografije: kineske plodne rečne doline i visoravni u njihovoj blizini uslovljavale su uspon kontinentalno usmerene civilizacije u kojoj i nije bilo mnogo poluostrva i ostrva, dok je evropa obilovala velikim poluostrvima (Iberijsko, Apeninsko, Skandinavija) i ostrvima (Britanija, Irska, Sivilija) (Diamond, 1997, prema: Putterman, 2014).

Moris evropsko, a ne kinesko „otkriće“, Amerike pripisuje manjoj udaljenosti i povoljnijim morskim strujama i vetrovima koji su pogodovali Evropi u odnosu na kineske pomorske puteve preko Pacifika (Morris, 2010, prema: Putterman, 2014). Ačemoglu taj uspon objašnjava povoljnim političkim institucijama, a ne geografijom.

Zaključak

Iskustvo kolonizacije u tom pogledu je poučno, jer su Evropljani koristili različite strategije: negde su - trgovina robljem u Karibima, prisilni rad u Centralnoj Americi - stvarane „loše institucije“ koje su bile instrument pljačke, i cilj im nije bio ustanovljavanje ili zaštita svojinskih prava, onemogućavanje elita i širenje čovekove i narodne dobrobiti. S druge strane, u nekim kolonijama stvarane su kolonijalne naseobine koje su bile replika onih u metropolama - naseobine u Australiji, Novom Zelandu, Kanadi i Sjedinjenim državama - u kojima su teritorije bile prazne, sa malo resursa, u kojima je klima bila nepovoljna. One su počivale na „dobrim institucijama“ i pokretale su razvoj. U prvom slučaju povoljna geografija i loše institucije nisu pokrenule razvoj, a u drugom nepovoljna geografija i dobre institucije jesu, što ukazuje na predominantni značaj institucija za društveni razvoj.

U onim kolonijama u kojima Evropljani nisu marili za dobre institucije koje bi ustanovljavale i štatile svojinska prava, ograničavale samovolju elita, razvoj je bio onemogućen i ta društva su u nepovoljnijem položaju u odnosu na onaj pre pola milenijuma. Ačemogluovi argumenti su eho velike diskusije o azijskom načinu proizvodnje i Geografskom determinizmu, čiji su centralni akteri bili Lenjin i Plehanov: Plehanov je opasnosti despotizma, zaostalosti, azijske vezivao za nepovoljne klimatske uslove i nedostajuće institucije, dok je Lenjin upravo u tome tražio pokretače socijalističkog napretka.

Literatura

- "Azijski način proizvodnje" (1982) *Marksizam u svetu*, Beograd 2.
- Acemoglu, D. (2003) "Institutions and economic development", *Finance and Development*, br. 2.
- Acemoglu, D., Johnson, S. i Robinson, J. (2001) "The colonial origins of comparative development: an empirical investigation", *American Economic Review*, 91(5): 1369–401.
- Acemoglu, D., Johnson, S. i Robinson, J. (2002) "Reversal of fortune: geography and institutions in the making of the modern world income distribution", *Quarterly Journal of Economics*, 117(4): 1231–94.
- Ačemoğlu, D., Robinson, Dž. (2013) *Ekonomsko poreklo diktature i demokratije*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Etiambli, R. (1968) *Poznajemo li Kinu*, Vuk Karadžić.
- Hucker, C. (1975) *China's Imperial Past*, Duckworth.
- Jakšić, M. (1991) *Azijski način proizvodnje*, Naučna knjiga, Beograd.
- Jakšić, M., "Konceptije Lenjina i Plehanova o azijskom načinu proizvodnje", *Ekonomski anali*, br.63-64.
- Marks, K. (1971) *Prilog kritici političke ekonomije*, BIGZ, Beograd.
- Marks, K., F. Engels (1948) *Komunistički manifest*, Kultura.
- Moulder, F., Keyder, C. (1982) *Marksizam u svetu*, Beograd, br. 2.
- O'Leary, B. (1989) *The Asiatic Mode of Production*, Blackwell, Oxford.
- Putterman, L. (2014) "History and comparative development." The New Palgrave Dictionary of Economics. Online Edition. Eds. Steven N. Durlauf i Lawrence E. Blume. Palgrave Macmillan. <http://www.dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2014_G000223> doi:10.1057/9780230226203.3921. [22 May 2014]
- Sejver, M. (1985) *Marksizam i pitanje azijskog načina proizvodnje*, Sarajevo: Veselin Masleša.

GEOGRAPHICAL DEVIATION AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Abstract: Different destinies of particular countries and not-existence of warranted economic and social prosperity are explained by two paradigms: geographical and institutional one. Geographical paradigm insists upon significance of physical geography, climate, ecology, that shape technology and individual behaviour. Institutional paradigm central role attributes to institutions which promote investment in human, physical capital and technology. Those two approaches have their roots in 1. Traditional society theory (Asiatic mode of production theory): differences in traditional societies of each country explain their different growth rates and level of economic development, and 2. World system theory: only countries that escaped colonial status have chance to develop.

Key words: Asiatic mode of production, Institutions, Geographical deviation, Modern world system